

Joke Mooij*

Guldens versus franken en thalers: de geldcirculatie in Limburg tussen 1839-1914

Eeuwenlang waren geld en munten vrijwel synoniem, omdat velerlei betalingen in muntstukken werden gedaan.¹ Tot de opkomst van de moderne natie staat was de circulatie van munten ook niet beperkt tot het land van aanmunting. Zolang de muntstukken nog volledig van edelmetaal waren, was de nominale waarde gelijk aan het gehalte aan edelmetaal. Dit zilveren of gouden muntgeld werd algemeen geaccepteerd, ook in het internationale handelsverkeer. Aan die vrije circulatie kwam een einde toen de moderne natiestaten in hun streven naar een nationale identiteit overgingen tot de invoering van een eigen geldstelsel en tegelijkertijd via wettelijke maatregelen alle vreemde – dat wil zeggen buitenlandse – munten uit het binnenlandse betalingsverkeer trachtten te weren. Op die manier probeerden overheden grip te krijgen op de binnenlandse economie. Verder kwamen er steeds meer muntstukken, waarvan de nominale waarde afweek van de metaalinhoud (intrinsieke waarde). Aldus raakte de geldcirculatie meer en meer ingeperkt tot een bepaalde natie staat (*territorial currency*).² Ofschoon de bevolking langs wettelijke weg werd aangemoedigd uitsluitend met nationale valuta te betalen, gaf zij in het verleden om economische, sociale of culturele redenen soms toch de voorkeur aan 'vreemde' munten.³

Na de invoering van de gulden als nationaal betaalmiddel, in 1816, liep in Nederland het gebruik van vreemd geld terug, met uitzondering van de grensstreken. Daar bleven de munten uit de naburige staten onverminderd circuleren. In de provincie Limburg dreigden de buitenlandse munten zelfs de Nederlandse uit het betalingsverkeer te verdringen. Een van de redenen die destijds hiervoor werd aangevoerd was de gewoonte om lonen in vreemde valuta uit te betalen.

Tegen deze achtergrond beoogt deze bijdrage nader inzicht te geven in de relatie tussen loonbetalingen, de aanhoudende circulatie van vreemde munten en het tekort aan kleingeld in Limburg in de periode 1839-1914. Eerst volgt echter bij wijze van algemeen kader een schets van de institutionele, economische en infrastructurele ontwikkelingen die zich in dat tijdvak hebben voorgedaan.

Institutionele, economische en infrastructurele ontwikkelingen

Als gevolg van het uiteenvallen van het Napoleontische Keizerrijk werden in 1814 de vroegere Belgische en Nederlandse provincies samengevoegd tot het

* De Nederlandsche Bank. Verkondigde standpunten zijn die van de auteur en weerspiegelen niet noodzakelijkerwijs die van DNB.

¹ Dit stuk is een bewerking van het eerder verschenen 'Wages and foreign coinage in Netherlands-Limburg, 1839 - 1914', *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins* 106 (2004).

² Zie Eric Helleiner, 'Historicizing territorial currencies: monetary space and the nation-state in North America', *Political Geography* 18 (1999) 309-339.

³ Ibidem.

nieuwe Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Er volgde een tijd van reorganisatie en vernieuwing onder andere in het bank- en muntwezen. Zo werd eind maart 1814 de Nederlandsche Bank (hierna de Bank) opgericht. Deze nationale kredietinstelling was in het leven geroepen om de Nederlandse handel, die tijdens de Franse tijd in verval was geraakt, uit het slop te halen. Aldus werd zij met een drietal taken belast: discontering van handelspapier, belening op onderpand van aandelen en de handel in edelmetaal.⁴ Hoewel in het eerste Bankoctrooi (1814) nog geen sprake was van bankbiljettenuitgifte, kreeg de Bank kort na oprichting van de overheid toestemming voor de uitgifte van bankbiljetten van 1000, 500, 300, 200, 100, 80, 60, 40 en 25 gulden. De biljetten circuleerden aanvankelijk alleen in de noordelijke provincies, en dan alleen nog maar in het zakelijke betalingsverkeer. Ofschoon de bankbiljetten *de facto* al wel als wettig betaalmiddel werden beschouwd, werden zij dit *de jure* pas in 1904.⁵

In 1814 bestond er in Nederland slechts één wettig betaalmiddel: de 'gereede penning'. In het betalingsverkeer was echter sprake van een grote wanorde door de grote verscheidenheid aan circulerende munten.⁶ Om aan die chaos een einde te maken, besloot de overheid tot een grondige reorganisatie van het muntwezen. De wettelijke basis hiertoe werd de Muntwet van 28 september 1816 (*Staatsblad* N° 50). Deze leidde tot de invoering van een decimaal geldstelsel met de gulden (bevattend 9,613 gram fijn zilver) als standaardmunt en als rekeneenheid verdeeld in honderd centen. Toch bleef het beoogde resultaat uit, omdat de oude, vaak versleten en geschoeide munten die nog uit de tijd van de Republiek stamden, niet werden ingetrokken, terwijl de nieuwe guldens nauwelijks in circulatie kwamen, omdat ze werden opgepot of over de grens verdwenen om te worden omgesmolten.⁷ In de zuidelijke provincies bleven daarnaast ook de Oostenrijkse en Franse munten wettig betaalmiddel, waarbij de Franse munt de oude pariteit had behouden. Aldus was 100 frank gelijk aan 47,25 gulden, waardoor de frank ten opzichte van zijn intrinsieke waarde feitelijk was overgewaardeerd ten opzichte van de gulden.⁸ Met de Muntwet van 1825 (*Staatsblad* N° 80) was de frank weliswaar niet langer wettig betaalmiddel, maar dat betekende niet dat deze munt ook direct uit Nederland zou verdwijnen.

4 Zie voor een overzichtsgeschiedenis Wim Vanthoor, *De Nederlandsche Bank 1814-1998* (Amsterdam 2004).

5 A.M. de Jong, *Geschiedenis van de Nederlandsche Bank*, III (Amsterdam 1976) 113-116. In Duitsland kreeg het papiergeld in 1909 de status van wettig betaalmiddel. Zie E. Schremmer en J. Streb, 'Revolution oder Evolution? Der Übergang von den feudalen Münzgeldsystemen zu den Papiergeldsystemen des 20. Jahrhunderts', *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* LXXXVIII (1999) 457-476.

6 W.F. Schimmel, *Geschiedkundig overzicht van het muntwezen in Nederland* (Amsterdam 1882); W.L. Korthals Altes, *De geschiedenis van de Gulden. Van Pond Hollands tot Euro* (Amsterdam 2001).

7 M. van der Beek, *De muntslag ten tijde van Koning Willem I: Ontwerp en productie van de Nederlandse munten 1814-1839* (Utrecht 1997); K. Veraghtert, 'Geld, bankwezen en handel in de Zuidelijke Nederlanden 1792-1844' in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden* X (Bussum 1981) 323-360.

8 Op basis van het zilvergewicht bedroeg de feitelijke wisselkoers voor 100 frank hooguit 46,82 gulden. Zie Schimmel, *Geschiedkundig overzicht*, 204; V. Janssens, *De Belgische frank. Anderhalve eeuw geldgeschiedenis* (Antwerpen/Amsterdam 1975) 29-30.

De staatkundige deling, die volgde op de Belgische Opstand van 1830, leidde in sommige gebieden, waaronder Limburg, tot een gecompliceerde staatsrechtelijke structuur, wat indirect ook gevolgen had voor het betalingsverkeer. Gedurende negen jaar behoorde heel Limburg tot het nieuwe Koninkrijk België, met uitzondering van de vesting Maastricht en 'den strategische omtrek' op de linker Maasoever die Nederlands bleven. Zodoende gold in Limburg gedurende negen jaar het Belgisch recht en bijgevolg waren Oostenrijkse en Franse munten, evenals munten van het bisdom Luik wettig betaalmiddel. Nadat in 1832 het nieuwe Koninkrijk België zijn eigen frank invoerde, die overigens niet alleen in naam maar ook in gewicht en waarde gelijk was aan de Franse frank, kwam daar de Belgische frank bij.⁹ In het oostelijk deel van Limburg bleven overigens ook Pruisische thalers omgaan.

Na het Verdrag van Londen (1839), waarbij westelijk Limburg in Belgische en oostelijk Limburg in Nederlandse handen kwam, stond de Nederlandse overheid voor de moeilijke opgave zijn wettelijk gezag in de nieuwe provincie te herstellen. Een extra complicerende factor waren de toenmalige internationale verhoudingen: naast een Nederlandse provincie, maakte het hertogdom Limburg tot 1867 eveneens deel uit van de Duitse Bond. Dit betekende dat in Limburg, met uitzondering van de vestingen Maastricht en Venlo, zowel de Nederlandse als de Duitse wet van kracht was. Het was dan ook niet zo verwonderlijk dat minister van Financiën J.J. Rochussen lange tijd aarzelde om langs wettelijke weg de vreemde munten te weren. De bewindsman was bovendien van oordeel dat geen wet in staat zou zijn in Limburg het aannemen van Belgische munten volkomen tegen te gaan. Hij zag dan ook geen dringende reden om verordeningen te maken die toch niet zouden worden nageleefd. Verder meende hij dat bewoners in de grensstreken vaak geen keuze hadden dan elkaars munten te accepteren.¹⁰ Geheel strokend met de *laissez-faire* opvattingen van zijn tijd, besloot de minister niet in te grijpen, overtuigd als hij was dat de vreemde munt vanzelf zou verdwijnen.

Bij wijze van overgangsmaatregel werd in juni 1839 bij Koninklijk Besluit bepaald, dat de Nederlandse guldens, evenals de Belgische en Franse frank in de nieuwe landstreken gangbaar zouden zijn '[...] in alle betrekkingen zoo van de ingezetenen onderling als tot de Schatkist, in verhouding van 47 Cent de frank'.¹¹ Deze wisselkoers gold oorspronkelijk niet voor Maastricht en omgeving, omdat dit gebied onafgebroken in Nederlandse handen was gebleven, maar zou dat in december 1839 wel worden.¹² Deze overgangsmaatregel schiep echter twee problemen. Het eerste betrof het officieel toestaan van twee buitenlandse munten

⁹ Ofschoon België in eerste aanleg het Franse systeem overnam, gingen er in de tweede helft van de negentiende eeuw stemmen op om de Belgische frank los te koppelen van de Franse. Zie ook [De Nationale Bank van België], *De fraaie frank Belgische munten en biljetten sedert 1830* (Brussel 1989) 11-12.

¹⁰ ADNB 2.112.3/13/1. Brief van minister van Financiën, 27 augustus 1840. Zie voor een meer uitgebreide behandeling: Joke Mooij, *Vreemd geld in Nederlands-Limburg 1839-1914*. Bronnen, uitgeven door Het Nederlands Muntmuseum 8 (Utrecht 2002).

¹¹ Archief 's Rijks Munt (1814-1909), inv. nr. 420, Koninklijk Besluit 12 juni 1839, artikel 10.

¹² Koninklijk Besluit van 13 december 1839.

naast de gulden. Het tweede kwam voort uit het feit dat in de nieuwe gebieden voor de frank een lagere wisselkoers was vastgesteld. Dit betekende dat er in Nederland voor de frank twee wisselkoersen naast elkaar bestonden: de officiële pariteit van 47¹/₄ cent en de lagere koers van 47 cent, waartegen in Limburg alle partijen inclusief de overheid de franken accepteerden. Aldus was een zilveren vijffrankstuk bij de belastingambtenaar 2,35 gulden waard, terwijl de officiële wisselkoers op 2,38 gulden lag. Deze overgangsmaatregel was niet alleen ingegeven door politieke en fiscale motieven, maar ook door de toenmalige economische verhoudingen.¹³

Zo was de nieuwe provincie Limburg in 1839 in economisch opzicht nauwelijks op Nederland gericht.¹⁴ Door de geografische ligging en de historisch gegroeide arbeidsverdeling waren er van oudsher hechte economische banden binnen de driehoek Luik-Maastricht-Aken. Die oudere internationale economische verwevenheid komt wellicht het duidelijkst tot uiting in de infrastructurele ontwikkeling van het gebied, waarbij voorrang werd gegeven aan de aanleg en verbetering van grensoverschrijdende verkeers-, vaar- en spoorwegen om zo de toegang tot buitenlandse markten voor de aankoop van steenkolen en grondstoffen, en de export van agrarische producten en koloniale waren en industrieproducten te vergemakkelijken.¹⁵ De eerste spoorverbinding die in gebruik werd genomen was in 1853 de lijn Maastricht-Aken. Daarmee had Maastricht een aansluiting gekregen op de sinds 1841 bestaande Rijnlandse spoorlijn tussen de Duitse steden Aken en Keulen en op de in 1843 voltooide Belgisch-Duitse 'IJzeren Rijn' naar Antwerpen. Er zou nog meer dan een halve eeuw verstrijken, voordat Maastricht in 1913 een rechtstreekse spoorverbinding kreeg met Amsterdam, dat behalve een belangrijke havenstad tevens het financiële en economische centrum van Nederland was.¹⁶ Toch lag de provincie Limburg ook toen nog steeds in de economische periferie van Nederland.

Aan het begin van de hier beschouwde periode ontwikkelde Maastricht met zijn glas-, kristal-, aardewerk-, spijker- en papierfabrieken zich tot een van

¹³ Daarmee was dit een voorbeeld van een situatie, zoals door de negentiende-eeuwse econoom Carl Menger (1840-1921) beschreven, waarbij specifieke soorten geld tot wettig betaalmiddel verklaard konden worden. zie M. Latzer en Stefan W. Schmitz (red.), *Carl Menger and the Evolution of Payments Systems. From Barter to Electronic Money* (Cheltenham 2002) 78-83.

¹⁴ P.J.H. Ubachs, *Handboek voor de geschiedenis van Limburg*. Maaslandse Monografieën 63 (Hilversum 2000) 353. In bepaalde opzichten was Limburg een grensgebied, zoals besproken door P. Thaler in 'Fluid Identities in Central European Borderlands', *European History Quarterly* 31 (2001) 519-548.

¹⁵ J.L. van Zanden en A. van Riel, *Nederland 1780-1914: Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam 2000) 131-137; A. Lewe, 'Invoer te lande verboden': Een verkenning van de handel over landwegen tussen Nederland en de Pruisische provincies Rheinland en Westfalen 1836-1857 (Hilversum 1995) 64.

¹⁶ R. Fremdling, 'Per spoor de grens over: niederländisch-deutsche Eisenbahnbeziehungen, 1853-1939' in: J.C.G.M. Jansen, red., *Economische betrekkingen in grensregio's in een industrieel tijdperk 1750-1965*. Maaslandse Monografieën 58 (Leeuwarden/Mechelen 1996) 37-67; zie ook: Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 72 en G.C.P. Linssen, *Verandering en verschuiving: industriële ontwikkeling naar bedrijfstak in Midden- en Noord-Limburg, 1839-1914* (Tilburg 1969) 24-29.

Nederlands vroegste industriële centra.¹⁷ Een tweede, kleinere Limburgse industriestad werd Roermond, dat naast textiel fabrieken twee grote papierfabrieken telde. Omstreeks 1850 waren er ook rond Venlo tekenen van een beginnende industrialisatie doordat de oude aardewerknijverheid zich begon te ontwikkelen tot een moderne keramische industrie.¹⁸ Na 1870 kwam mede onder invloed van de landbouwmechanisatie in het midden en noorden van Limburg de metaalindustrie van de grond. Naderhand vormde de vraag naar kleurmiddelen door de boter- en margarinefabrieken een stimulans voor het ontstaan van een chemische nijverheid. Geheel los daarvan kwam in Zuid-Limburg omstreeks de eeuwwisseling de mijnindustrie tot wasdom. Totdat in 1901 de Nederlandse Staat de exploitatie van de kolenvelden ter hand nam, was de mijnbouw rond Kerkrade een kleinschalige aangelegenheid geweest. Mede door de hiervoor geschetste industrialisatie zou het aantal inwoners in deze provincie tussen 1840 en 1914 ruim verdrievoudigen van krap 188.000 tot meer dan 666.800.¹⁹ Dit alles had na verloop van tijd zijn weerslag op de geldomloop.

Geldcirculatie

Zoals gezegd was het negentiende-eeuwse muntwezen allesbehalve overzichtelijk. De overheid trachtte via munthervormingen een eenduidig nationaal geldstelsel te bewerkstelligen. Omstreeks 1855 waren alle oude munten – dat wil zeggen de muntstukken van vóór 1816 – buiten omloop gesteld. Daarmee was de hervorming van het Nederlandse muntwezen feitelijk voltooid, maar van een homogene geldcirculatie was nog geen sprake zolang er in de grensgebieden nog volop vreemde munten circuleerden.

In Nederlands-Limburg hadden de intensieve economische betrekkingen met de naburige Belgische en Pruisische gebieden weerslag op het betalingsverkeer. Omstreeks 1860 bestond de geldcirculatie in Limburg voor minder dan een procent uit guldens en overheerste de frank. Hierbij speelde de overwaarding van het Belgische zilvergeld een niet onbelangrijke rol. De gehanteerde wisselkoers lag boven de officiële pariteit en deze koers werd aangeduid als tarifiering. In Maastricht en omgeving bestonden destijds drie koersen voor betalingen in vijf frankstukken: De meest gangbare koers was het ‘conventionele’ tarief van 2,36³/₄ gulden, wat gelijk was aan de officiële pariteit. Daarnaast bestond er het fiscale tarief van 2,33 gulden, waartegen de rijkskassen vijf frankstukken accepteerden.²⁰ Tot dat laatste was in 1852 bij wijze van uitzondering door de

¹⁷ Ibidem, 2; I.J. Brugmans, *Paardenkracht en mensenmacht; sociaal-economische geschiedenis van Nederland 1795-1940* ('s-Gravenhage 1961) 81; J. Mokyr, *Industrialization in the low countries 1745-1850* (New Haven/Londen 1976) 121-124.

¹⁸ P.J.M. Teeuwen, *Uit aarde geschapen. Aspecten van bedrijfsbeleid in de keramische nijverheid binnen het oude industriegebied van Noord-Limburg 1815-1865*. Maaslandse Monografieën 51 (Leeuwarden/Mechelen 1991).

¹⁹ Ubachs, *Handboek*, 354 en 367.

²⁰ Schimmel, *Geschiedkundig overzicht*, 204.

Gulden geslagen onder Willem II.

Rijksdaalder geslagen onder Willem III.

Uit: Catalogus munthandelaar G. Hentzen, Amerongen, lijst 148.

nationale overheid besloten, mede vanwege het tekort aan wettig Nederlands betaalmiddel. Protesten van het Munt-Collegie – een adviesorgaan van de regering dat toezicht hield op de ‘s Rijks Munt – en van De Nederlandsche Bank, die beide van mening waren dat deze maatregel het vijf frankstuk *de facto* de status van wettig betaalmiddel gaf, hadden niets uitgehaald. Ten slotte was er nog de ‘marktwaarde’: in winkels en op markten was een vijf frankstuk 2,40 gulden waard. Dit alles functioneerde zolang iedereen erop vertrouwde, dat hij of zij de munten weer zonder verlies kon uitgeven.

Op termijn bleek echter het Belgische kopergeld de belangrijkste versturende factor in de Limburgse geldcirculatie. Vanaf 1839 was er in de drie zuidelijke provincies sprake van een overmaat aan Belgische koperen pasmunt door de plaatselijke overwaardering van het Belgische zilvergeld in het Nederlandse betalingsverkeer. De mogelijkheid om koerswinst te maken, leidde ertoe dat er op grote schaal zilveren guldens en rijksdaalders werden gewisseld tegen franken. Vervolgens werden die zilveren franken omgeruild tegen koperen tweecentimestukken, die op hun beurt werden verpakt in rolletjes van vijftig stuks (knappers). Daarna betaalde men met die rolletjes alsof het halve guldens waren, wat een winst van vijf procent opleverde. Deze gewoonte om munten in rolletjes te verpakken was overgewaaid uit België, waar de kleinere zilveren pasmunten en de koperen munten werden vergaard tot rolletjes van vijftig stuks, zodat er handige ronde bedragen ontstonden. Overigens was de waarde van het Belgische koperen tweecentimestuk – ook wel Belgische cent genoemd – in de

Munten van 1/2, 1 en 2 Belgische frank, 1834, 1833, 1840.

Muntstuk van 5 Belgische frank, 1849.

Uit: *Catalogus munthandelaar Karel de Geus, Eindhoven, veiling 17 (2004)*.

grensstreek gelijk gesteld aan één Nederlandse cent. Door hun afmeting en gewicht konden deze Belgische centen bovendien eenvoudig met Nederlandse centen worden vermengd, zeker wanneer zij in papieren rolletjes van vijftig stuks waren verpakt. Zodoende dreven deze overgewaardeerde koperen munten zowel de Belgische als de Nederlandse zilveren munten uit circulatie. Voor een deel verklaart dit waarom de marktwaarde van het zilveren vijf frankstuk op 2,40 gulden lag. Het Nederlands zilvergeld verdween, omdat het werd opgepot of was bestemd voor betalingen, die in alleen in Nederlandse 'gereede penning' konden worden voldaan.²¹

Dit alles leidde tot een zodanig grote toestroom van de Belgische centen, dat de Nederlandse overheid in 1845 de invoer ervan verbood. Door het nagenoeg ontbreken van controle op naleving van het invoerverbod, bleef het Belgische kopersgeld echter onverminderd binnenkomen. Dit was voor de regering aanleiding in september 1855 een staatscommissie in het leven te roepen, die een onderzoek moest gaan instellen naar de oorzaken van de circulatie van 'vreemde muntspeciën' in Nederland. In haar eindrapport van 1856 noemde de commissie de intensieve economische betrekkingen in de grensregio's en de te hoge tarifiering van de vreemde munt als de belangrijkste oorzaken van de aanhou-

²¹ G.W. van Vierssen Trip, *Beschouwingen over het wetsontwerp van 1900 tot nadere regeling van het Nederlandsche muntwezen* (Groningen 1901) 99-100.

dende toestroom van het vreemde geld.²² Verder was gebleken dat de overheid niet in staat was de circulatie in het Rijk te beheersen maar, zo meende de commissie, de overheid zou wel de toevoer van vreemd muntgeld kunnen bemoeilijken, door onder meer 'het voorhanden hebben' van vreemde pasmunt strafbaar te stellen – analoog aan het uit 1822 stammende verbod op de aanwezigheid in winkels van oude, dat wil zeggen niet-decimale, maten en gewichten. Verder verwachtte de commissie positieve effecten van publieksvoorlichting. Ook oordeelde zij dat het afkondigen van een verbod op het weer in circulatie brengen van vreemde munten door belastingambtenaren een positief effect zou opleveren. De commissie adviseerde een verbod op uitbetaling van loon in Belgisch kopergeld door aannemers van Rijkswaterstaat aan spoorarbeiders in de zuidelijke provincies. Zij verwachtte dat op den duur het invoerverbod in combinatie met de andere maatregelen wel degelijk vruchten zou afwerpen. Het is echter nooit zover gekomen. In plaats van concrete maatregelen kozen de Nederlandse autoriteiten voor een andere, indirecte weg: namelijk via overreding van het bedrijfsleven om vrijwillig de betalingen in vreemde munt te staken.

Loonbetalingen

In 1861 oordeelde de minister van financiën Jhr Mr J.G.H. Tets van Goudriaan, dat de Limburgse grootindustriëlen de belangrijkste oorzaak waren van de aanhoudende circulatie van vreemde munten, omdat zij nog altijd hun arbeiders in overgewaardeerde munten uitbetaalden.²³ De werkgevers konden met deze voor hen lucratieve handelwijze doorgaan, omdat arbeiders en middenstanders niet bij machte waren hieraan een einde te maken. Bovendien was de bevolking in Limburg gewend aan deze munten en was er in deze provincie sprake van een welhaast chronisch tekort aan Nederlands kleingeld.²⁴ Overigens waren er in heel Nederland gedurende de negentiende eeuw regelmatig klachten over een gebrek aan munten. Ook in de naburige gebieden, zoals in het Rijnland en in Westfalen heerste van tijd tot tijd muntschaarste.²⁵ Daar heeft het tekort echter naast een levendige circulatie van vreemd geld geleid tot een vermeerdering van papiergeld en bijgedragen tot gedwongen winkelnering, totdat dit in 1848 bij wet werd verboden. Wat dat laatste betreft heeft in Limburg muntschaarste

²² *Rapport aan den Koning uitgebragt door de Staatscommissie benoemd bij z.m. besluit van 5 september 1855 (Staatsblad N°. 118) houdende instelling eener commissie van onderzoek betreffende de circulatie van vreemde muntspecien hier te lande* ('s-Gravenhage 1856).

²³ Gemeentearchief (GA) Maastricht, Kamer van Koophandel (KvK) inv. nr. 21. Afschrift brief Minister van Financiën aan Commissaris des Konings in Limburg, 1 juni 1861; Afschrift brief Minister van Financiën aan de Commissaris des Konings in de provincie Limburg, Generaal Secretariaat N° 63, 1 juni 1861. Zie verder Archief 's Rijks Munt (1814-1909) inv. nr. 1085.

²⁴ Archief 's Rijks Munt (1814-1909), inv. nr. 1064, Rapport Rijksmuntmeester 27 september 1860.

²⁵ Volgens Tilly circuleerden in 1816 in het Rijnland meer dan zeventig verschillende muntsoorten. R. Tilly, *Financial institutions and industrialization in the Rhineland 1815-1870* (Madison etc. 1966) 19-29.

– voor zover traceerbaar – niet tot gedwongen winkelnering geleid.²⁶ Het optreden van een tekort aan munten in de negentiende eeuw wordt in de economisch getinte literatuur toegeschreven aan de toenemende monetisering van het economisch leven. Vast staat, dat in Nederland ook de overheid voor een deel debet was aan de muntschaarste, daar zij zich lange tijd terughoudend had opgesteld bij het laten aanmunten van extra kleingeld vanwege de kosten.

In de kristal-, glas- en keramiekkfabrieken van Regout werden de lonen in Belgische franken uitbetaald, zoals Maenen in zijn biografie over de Maastrichtse ondernemer Petrus Regout (1801-1878) laat zien. In 1843 verdiende bijvoorbeeld een geschoolde schilder - die gedurende de vier maanden dat hij bij Regout in dienst was - 150 frank per maand. Acht jaar later werden bij Regout lonen en boetes nog steeds in Belgische franken vastgesteld, zoals blijkt uit het fabriekreglement van 1851.²⁷ Tot zeker 1860 en misschien nog wel tot 1870 luiden de lonen van alle werknemers inclusief de directeur in franken. Omstreeks die tijd bedroegen de lonen van mannelijke werknemers tussen de 0,5 tot 10 frank per dag. Maenen illustreert de loonontwikkeling van een werknemer die bij Regout aan de hand van een man die begon als handelsreiziger en eindigde als een administrateur. Deze ontwikkeling is weergegeven in tabel 1.

Tabel 1: *Maandsalaris van een medewerker van Regout tussen 1844-1876*

Periode	Maandsalaris	
	Franken	Guldens
1844-1848	100	47,25
1849-1855	150	70,875
1856-1862	250	118,125
1863-1870	500	236,25
1871-1876	709	335,00

Bron: Maenen, *Petrus Regout*, 360-361.

Uit deze mooie ronde bedragen in franken tot 1871-1876 mag worden afgeleid dat de lonen tot dan in franken luiden, in plaats van in guldens. Hoewel de tweede kolom de loonsom tegen de officiële wisselkoers geeft, was het destijds gebruikelijk dat de lonen 'ad tarief' werden uitbetaald. Gegevens over welke specifieke denominaties munten en in welke verhouding zij in het negentiende-eeuwse loonzakje voorkwamen zijn echter niet of nauwelijks beschikbaar.²⁸

Afgezien van het feit dat arbeiders wanneer 'ad tarief' werden uitbetaald omgerekend in guldens te weinig loon ontvingen, ondervonden zij verder wei-

²⁶ Zie bijvoorbeeld de verslagen van de enquêtes naar arbeidsomstandigheden uit de laatste kwart van de negentiende eeuw.

²⁷ A.J.F. Maenen, *Petrus Regout 1801-1878, een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht* (Nijmegen 1959) 365-368.

²⁸ Zie ook Jan Lucassen, 'Loonbetaling en muntcirculatie in Nederland (1200-2000)' in: *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 86 (1999) 1-67.

nig problemen bij het betalen met vreemd geld. Winkeliers en handelaren in Limburg accepteerden namelijk de vreemde muntstukken. Voor zover bekend waren de posterijen – geen private overneming – de enige uitzondering. De meeste middenstanders hadden weinig keuze, omdat weigering ten koste van de omzet ging. En zolang deze middenstanders op hun beurt weer met de vreemde munten tegen minimale dezelfde wisselkoers konden betalen was er feitelijk niets aan de hand. Echter, volgens tijdgenoten leidde de acceptatie van het vreemde geld tot prijsverhogingen, omdat winkeliers en handelaren de kosten van verwisseling in guldens doorberekenden plus soms nog wat extra ter afronding.²⁹ Zij hadden guldens nodig om hun leveranciers van buiten Limburg te betalen. Daar in die tijd nog geen onderzoek werd gedaan naar eventuele prijsstijgingen als gevolg van de acceptatie van twee muntsoorten, zijn er geen kwantitatieve data voorhanden, die inzicht zouden kunnen ingeven in het prijsverloop.

Gedurende de hele negentiende eeuw namen de Limburgers zonder veel gemor de niet-Nederlandse, overgewaardeerde munten aan. Historisch gezien waren zij meer gewend aan de franken of thalers dan aan de nieuwe Nederlandse guldens. Los daarvan speelde wellicht ook een rol, dat de Limburgers de deling en het Nederlands gezag moeilijk accepteerden. Deze houding zou niet alleen kunnen verklaren waarom zij bereid waren de overgewaardeerde franken te accepteerden, maar ook dat de Nederlandse guldens gewoonlijk werden aangeduid met 'Hollands geld'. Immers, dit laatste wijst op een zekere emotionele afstand tot de gulden, die toen door vele toenmalige Limburgers als 'vreemde' munt werd beschouwd. Herhaalde oproepen van de nationale overheid aan de Kamers van Koophandel in Limburg om aan de circulatie van niet-Nederlands geld een einde te maken, waren evenmin succesvol.³⁰

Thalers

Terwijl in het Belgisch-Limburgse grensgebied de frank de geldcirculatie domineerde, was in het noorden, ten oosten van de Maas, de thaler het meest gebruikte betaalmiddel. Ook deze was met een tarief van 1 thaler is 1,80 gulden overgewaardeerd, aangezien de wisselkoers op basis van het gehalte aan fijn zilver op 1,72 à 1,73 gulden lag. Dat het verschil tussen de officiële wisselkoers en het gehanteerde tarief zoveel groter was dan bij de frank/gulden hing vermoedelijk samen met de verschillen in opbouw van het Nederlandse en het Pruisische muntstelsel. De tegenwaarde van 1,80 gulden was namelijk eenvoudig deelbaar in het Pruisische systeem. Vooral rond Venlo, waar sprake was van een opkomende export van granen en koloniale waren naar het Duitse achterland en nog verder naar gebieden tot in Centraal Europa, domineerden thalers

²⁹ 'De Belgische centen', *Bijblad De Economist* (1860) 231-233. Zie ook Archief 's Rijks Munt (1814-1909) inv. nr. 1085.

³⁰ GA Maastricht, KvK inv. nr. 21. Schrijven van Ministerie van Financiën, Generaal Secretariaat N° 72 aan Kamer van Koophandel en Fabrieken, 16 april 1860 plus extract van 16 april 1860. Idem., Schrijven van Commissaris des Konings aan Kamer van Koophandel en Fabrieken te Maastricht, 12 juni 1861.

het betalingsverkeer. Ook hier klaagden ondernemers in de jaren zestig van de negentiende eeuw over een tekort aan 'Hollandsch geld'.³¹

Officiële bronnen bevatten weinig informatie over loonbetalingen in thalers, omdat de hierin vermelde loonspecificaties altijd luiden in de wettelijke munteenheid, dat wil zeggen in centen. Volgens een rapport over kinderarbeid uit 1841, bedroegen de daglonen in een Roermondse papierfabriek tussen de 50 en 150 cent voor mannen, 35 en 50 cent voor vrouwen en 30 tot 50 cent voor jongens en meisjes. Het rapport van twintig jaar later bevat nog minder bijzonderheden.³² Echter, gezien de vele klachten over de schaarste van Nederlands kleingeld, moet worden aangenomen dat in deze regio de lonen in thalers werden uitbetaald. Nader micro-onderzoek moet uitwijzen of dit inderdaad het geval is geweest. In de literatuur wordt de thalercirculatie veel meer geassocieerd met het noordelijk gelegen industriegebied Twente. Daar hadden enkele textielondernemers al in 1817 ontdekt dat het voor hen voordelig was om te betalen met overgewaardeerde Pruisische munten in plaats van met Nederlandse specie.³³ Nadat zij hun onderaannemers in vreemde munt gingen betalen, verspreidde het Pruisische geld zich weldra als een olievlek over Twente. Het werd een ware pest langs de hele Nederlands-Duitse grens van noord tot zuid. Voorzover bekend werd langs de hele oostgrens hetzelfde tarief gehanteerd, namelijk 1 thaler is 1,80 gulden.

Nederlandse munt

In mei 1860 berekende het Munt-Collegie, in reactie op de aanhoudende klachten van het bedrijfsleven en de detailhandel over een tekort aan kleingeld, dat er per hoofd van de bevolking 35 koperen centen en 25 koperen halve centen in omloop waren.³⁴ Daarnaast waren er 14 à 15 zilveren pasmunten (kwartjes, dubbeltjes en stuivers) per hoofd van de bevolking aangemunt. Volgens dit College zou deze hoeveelheid 'meer dan toereikend' moeten zijn, indien de gehele hoeveelheid geslagen munten in circulatie zou zijn.³⁵ Maar, zo oordeelde het College, in werkelijkheid waren er minder munten in omloop. Dit kwam omdat veel muntgeld lag opgeslagen in de kluizen van de Rijksbetaalkantoren. Deze kantoren – vallend onder het Ministerie van Financiën – waren in 1847 ingesteld. Sindsdien verliepen de diverse betalingen aan en door de rijksoverheid via deze kantoren, waarvan er 22 waren verspreid over Nederland.

³¹ *Provinciaal verslag Limburg 1867*, hoofdstuk xv.

³² R.A. Gorter and C.W. de Vries, 'Gegevens omtrent den kinderarbeid in Nederland volgens de enquêtes van 1841 en 1860' in: *Economisch-Historisch Jaarboek* (1922) 121 en 228-229.

³³ Zie bijvoorbeeld, 'Maatregelen der regering tegen den omloop van vreemde munt', *De Economist* (1860) 373-384; Van Wulfften Palthe, *De omloop van vreemde munt in Nederland, in bijzonder in Twente* (Zwolle 1864).

³⁴ Voor een uitgebreidere beschrijving, zie Mooij, *Vreemd geld*, 36-40.

³⁵ 'Muntverslag' in: *Handelingen Tweede Kamer 1871-1872*, B 92, 5; Archief 's Rijks Munt (1814-1908), inv. nr. 1063. Schrijven van het Munt-Collegie aan het Ministerie van Financiën, 8 mei 1860.

Gulden geslagen te B. (=Brussel) onder Willem I.

Munt van 10 gulden geslagen onder Willem III.

Uit: Catalogus munthandelaar Karel de Geus, Eindhoven, veiling 17 (2004).

Na enkele jaren bleek dat het niet ongebruikelijk was dat grotere betalingen tussen deze kantoren werden afgewikkeld in zakken met munten (à 10 gulden) in plaats van in bankbiljetten of in ander papier. Ook belandden zakken kleingeld in de kluisen van handelmaatschappijen en banken. Een andere verklaring voor het tekort aan kleingeld was, dat het publiek onvoldoende gebruik maakte van de wisselingsmogelijkheden die de Rijksbetaalkantoren boden. Deze mogelijkheid werd door de kantoren ook niet gestimuleerd, vanwege de telwerkzaamheden plus het feit dat zij met onaangebroken zakken kleingeld bleven zitten. Dit, plus de aanwezigheid van een onbekende hoeveelheid vreemd kopergeld bemoeilijkte een goede raming van de hoeveelheid pasmunt die nodig was voor een goede werking van de geldcirculatie. Ondanks de eerdergenoemde bevindingen van het Munt-Collegie, besloot de minister van Financiën in 1860, naar aanleiding van de klachten van het publiek over het tekort aan kleingeld toch tot het laten aanmunten van extra centen, ter waarde van 10.000 gulden. De centen werden via de eerdergenoemde Rijksbetaalkantoren in circulatie gebracht.

Limburg telde twee Rijksbetaalkantoren, te weten in Maastricht en in Roermond. Het kantoor in Maastricht voorzag het in die stad gelegerde garnizoen van geld voor de uitbetaling van de soldij. Als we er vanuit gaan dat de extra centen over heel Nederland in gelijke mate in circulatie werden gebracht, dan betekende dit dat elk kantoor 40 zakken à 10 gulden ontving. Voor Maastricht, dat destijds 20.000 inwoners telde, kwam dat neer op twee centen per hoofd van de bevolking extra in omloop.

In wezen speelden deze kantoren van de Rijksbetaalmeesters een cruciale rol in het midden-negentiende-eeuwse binnenlandse betalingsverkeer. In de praktijk bleken deze kantoren wat betreft de geldcirculatie in Limburg gebrekkig te functioneren. Het nog ontbreken van moderne communicatietechnologie, een gebrekkige infrastructuur en het gemis aan betrouwbare ramingen voor de lokaal benodigde hoeveelheid geld maakten het erg moeilijk om (tijdig) te voldoen aan de vraag naar de verschillende munt denominaties. In een gebied als Limburg, dat economisch nauw verweven was met de naburige Belgische en Duitse grensregio, was de geldomloop extra gecompliceerd, door de aanwezigheid van verschillende buitenlandse betaalmiddelen.

Het Agentschap van de Nederlandsche Bank was van 1864 tot 1898 gevestigd aan het Vrijthof 18 te Maastricht. Collectie De Nederlandsche Bank NV te Amsterdam, inv. nr. 5601.

De Nederlandsche Bank

Het kantorennet van de Nederlandsche Bank zou vanaf 1864 een belangrijke bijdrage leveren aan de geldcirculatie in de provincie. Het netwerk van agent- en correspondentenschappen van de Bank was een uitvloeisel van de Bankwet 1863. Verder bood zij via haar kantorennet - geen enkele handelsbank in Nederland beschikte destijds al bijkantoren buiten de vestigingsplaats - kredietfaciliteiten die tot dan toe voor een grote groep belanghebbenden onbereikbaar waren geweest.³⁶

Op 21 november 1864 kregen Maastricht, Middelburg en Zwolle als eerste provinciehoofdsteden een agentschap van de Nederlandsche Bank.³⁷ Hieraan waren enkele maanden van intensieve voorbereiding voorafgegaan. Conform het advies van haar Agent te Maastricht vestigde de Bank vervolgens nog datzelfde jaar een correspondentenschap in Roermond en in 1865 een correspondentenschap in Gulpen, Heerlen, Sittard en Venlo. Alle vijf plaatsen lagen ten oosten van de Maas en waren zo vanuit Maastricht redelijk goed bereikbaar. Verder was er een postkantoor, een niet onbelangrijk gegeven in verband met de toe-

³⁶ De Jong, *Geschiedenis*, II, 127-148.

³⁷ G.L. van Meerbeke legde zijn notarisambt in Valkenburg neer en vestigde zich in Maastricht aan de Kapoenstraat n° 2346, waar het Agentschap op 21 november zijn deuren opende voor het publiek.

komstige verzendingen van bankbiljetten en andere waarden tussen de correspondentenschappen en het agentschap Maastricht enerzijds en anderzijds met het oog op de eventuele rechtstreekse contacten tussen hoofdbank en correspondentenschappen.³⁸ Of het toeval was, is niet duidelijk, maar de spreiding van de correspondentenschappen viel samen met de toenmalige rechtelijke en administratieve verdeling van Limburg.³⁹ Zowel het correspondentenschap in Heerlen als in Gulpen werden al na enkele decennia weer gesloten om redenen die buiten deze bijdrage liggen.

In april 1865 rapporteerde de Agent van de Nederlandsche Bank te Maastricht, G.L. van Meerbeke, aan zijn directie in Amsterdam, dat in Limburg het 'Hollandsche geld' eigenlijk niet als circulatiemiddel fungeerde. Als een van de oorzaken noemde hij het feit dat de Limburgse ondernemers zaken deden met Belgische banken en dat het wisselverkeer grotendeels via Luik, Brussel of Antwerpen verliep. Er waren vermoedelijk ook filialen van een of twee Belgische banken in Maastricht.⁴⁰ Langs deze wegen verkregen de ondernemers de voor de loonbetalingen benodigde franken, zoals hierboven geschetst. Destijds stond de financiële sector in Limburg, net als in de rest van Nederland, nog in de kinderschoenen. Een industrie- en garnizoensstad als Maastricht telde slechts enkele kleine banken: G. Tielens ainé & fils, Hering Vrijthoff & Co en vermoedelijk een of twee filialen van Belgische bankiershuizen. De weinige Nederlandse munten die er circuleerden, verdwenen onder meer via de kassen van de Rijksbetaalmeester en de postkantoren uit circulatie om later via uitbetaling van soldij, traktementen en aanbesteding van publieke werken weer in omloop te komen. De Bank trachtte de guldencirculatie in Limburg te bevorderen door er voor te zorgen dat het agentschap steeds kon beschikken over een ruime voorraad pasmunt 'teneinde de betaling van werkloonen en het kopen van levensbehoeften bij den winkelier gemakkelijk te maken'.⁴¹ Vooral het bedrijfsleven deed in deze beginperiode een beroep op de verwisselingsmogelijkheid die het Bankagentschap en de grotere correspondentenschappen boden. Ook de kredietfaciliteiten van de Bank droegen bij tot een grotere circulatie van Nederlandse munten en bankbiljetten. Onder de eerste discontanten bevonden zich een bank, een effectenmakelaar en een grote papierfabriek. In 1867 werd ook de Maastrichtse ondernemer Petrus Regout toegelaten als discontant van de Bank. Dit betekende niet alleen een fikse uitbreiding van de kredietverlening door de Bank, maar ook van de guldencirculatie. Toch zouden de disconteringen in Limburg nooit echt van de grond komen. Wat de circulatie van gul-

³⁸ Vgl. ADNB 1.22/45/1 waardezzendingen; wijze van vervoer.

³⁹ 'Limburg' in *Kaarten der provinciën van het Koninkrijk der Nederlanden vervaardigd naar de Grootte Topografische en Militaire Kaart van het Ministerie van oorlog en naar schetsen der gemeenten van P.H. Witkamp* ('s-Hage 1866).

⁴⁰ J. Kymmell, *Geschiedenis van de algemene banken in Nederland 1860-1914*, IIA (Amsterdam 1996)54; ADNB 1.226/1176/1 Agentschap Maastricht, jaarverslag over de werkzaamheden 21 november 1864-31 maart 1865. Adresboeken gaven hierover echter geen nadere informatie.

⁴¹ ADNB 1.832.219/504/1 verslaggeving directie aan commissarissen 1865-1866.

dens betreft, maakte de Bank in de eerste vijf jaar grotere vorderingen.⁴²

Rond 1870, binnen vijf jaar na de opening van het agentschap, waren de buitenlandse munten met uitzondering van het kopergeld, vrijwel uit het Limburgse betalingsverkeer verdwenen. Aldus leek het optimisme van de Bankdirectie dat de Agentschappen een bijdrage konden leveren aan het terugdringen van het vreemde geld in de grensprovincies, te zijn bewaarheid. Het toeval wilde echter, dat in dezelfde periode de zilverprijs begon te dalen, waardoor het te behalen koersvoordeel en daarmee de winstprikkel verdween. De groeiende vraag naar Nederlands geld blijkt ook uit de stijging van de hoeveelheden aan munten en bankbiljetten die jaarlijks naar het Agentschap te Maastricht werden gezonden. Tot 1870 overtroffen de jaarlijkse zendingen naar Maastricht de hoeveelheden die vanuit Limburg naar de hoofdvestiging in Amsterdam werden teruggezonden (zie tabel 2). Daarbij moet rekening worden gehouden met het feit dat in die tijd bankbiljetten voornamelijk als handelspapier werden gebruikt en niet zo zeer als dagelijks betaalmiddel.

Tabel 2: *Geldzendingen (in guldens) tussen de Nederlandsche Bank in Amsterdam en haar Agentschap te Maastricht, 1864-1871*

Jaar	Bankbiljetten		Munten	
	Aan Agentschap	Van Agentschap	Aan Agentschap	Van Agentschap
1864/1865	26.900	3.425	55.000	70.000
1865/1866	830.500	34.200	310.000	67.000
1866/1867	915.100	180.950	26.000	70.000
1867/1868	830.500	34.230	310.000	67.000
1868/1869	736.700	56.775	492.002	40.002
1869/1870	1.156.300	133.030	574.245	20.000
1870/1871	1.742.800	.	.	179.994

. = Gegevens ontbreken

Bron: ADNB 1.226/1176/1 Agentschap Maastricht, jaarverslagen 1864-1871

De opmars van de gulden in Limburg leidde op het agentschap en de correspondentieschappen van de Nederlandsche Bank tot een aanhoudende vraag naar lage denominaties bankbiljetten, evenals naar munten, zowel bij de verwisseling als bij de afdoening van disconto's. Na de overgang op de gouden standaard, bij de Wet van 6 juni 1875, en door de stijging van de wisselkoers verdween de financiële prikkel om in franken te betalen definitief. Dit had tot gevolg dat de vraag naar guldens nog verder steeg, zodat in 1875 het Agentschap Maastricht zijn verwisselingsomzet zag verdrievoudigen tot meer dan 1 miljoen gulden. Steeds meer werkgevers schakelden over op loonbetaling in guldens. In het ressort van het agentschap Maastricht werden veel lonen eens per veertien dagen (*quinzaine*) uitbetaald. Dat had tot gevolg dat eens per twee weken werkgevers naar het agentschap gingen voor de benodigde muntstukken, die zij verkregen hetzij tegen discontoposten hetzij tegen verwisseling van grote coupures bank-

⁴² ADNB 1.226/1176/1 jaarverslagen agentschap Maastricht, 1865-1870.

biljetten. Een gedeelte van de specie vloeide naderhand via verwisseling weer terug in de kas van het Agentschap. Voor het overige was de in Maastricht benodigde specie afkomstig van de Hoofdbank en in belangrijke mate van het correspondentschap Venlo, waar correspondent Berger tevens optrad als kassier van de Maatschappij tot Exploitatie van de Staatsspoorwegen voor de lijn Maastricht-Best en zodoende regelmatig over veel kleingeld beschikte. Verder waren de Rijksbetaalmeesters belangrijke klanten van de Bankagentschappen onder meer vanwege het voor de uitbetaling van de soldij benodigde geld.

Toch bleef er nog volop buitenlands geld in Limburg circuleren als gevolg van de traditionele economische oriëntatie in het omringende buitenland. Land- en tuinbouwproducten vonden vooral afzet op de markten van Belgische steden als Verviers, Luik, Tongeren en Maaseik en Duitse steden als Aken. Ook vee, eieren, boter en koloniale waren werden geëxporteerd. Verder deden inwoners van naburige Duitse steden en dorpen op Limburgse markten hun inkopen, omdat de prijzen er lager lagen.⁴³ Een andere bron van de circulatie van buitenlands geld was grensarbeid. Tijdens de zogeheten agrarische crisis (1880-1895) werkten ruim 20.000 mannen en vrouwen uit Limburg in België en Duitsland.⁴⁴

Strijd tegen vreemd geld

In het laatste kwart van de negentiende eeuw werd de strijd tegen vreemd geld op twee fronten gestreden. In de eerste plaats trachtte de Nederlandse overheid het vreemde geld voor eens en altijd terug te dringen door de oude koperen munten te vervangen door bronzen exemplaren. Ten tweede dwong de opkomende sociale beweging de regering de werkomstandigheden te verbeteren. Een belangrijk element hierin was een einde te maken aan de misbruiken bij loonbetalingen, waarbij de uitbetaling in vreemde munt er een was. Aanvankelijk nam de Nederlandse overheid geen duidelijk standpunt in, maar na de eeuwwisseling begon zich een verandering af te tekenen.

Eind december 1876 kwam de overmaat aan Belgische centen ter sprake in de Tweede Kamer tijdens de behandeling van het wetsontwerp ter vervanging van de koperen centen en halve centen door bronzen munten van 2¹/₂, 1 en 1/2 cent. Het wetsontwerp beoogde niet alleen de verbetering van de kwaliteit van de kopercirculatie, maar ook de verdrijving van de vreemde koperen, nikkelen en bronzen pasmunt van Nederlandse bodem. Uiteindelijk leidde dit tot de Wet van den 28sten Maart 1877, tot vervanging der koperen door bronzen pasmunt, enz. (*Staatsblad* N° 43). Om het gebruik van vreemd geld te ontmoedigen, stelde deze wet dat ambtenaren in het vervolg alleen nog maar betalingen in Nederlands geld mochten aannemen dan wel doen. Op overtreding stond een boete van minimaal drie en maximaal 75 gulden. Deze bepaling gold niet voor

⁴³ Memorie van Antwoord bij Wetsontwerp Bepalingen tot waarborging van de vrije beschikking door werklieden over hun verdiend loon, Tweede Kamer, *Handelingen, Bijlagen* 1889-1890, B. 16.3.

⁴⁴ J. Lucassen, *Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees perspectief, 1600-1900* (Gouda 2e druk 1984) 215.

nader aan te wijzen grensgemeenten, waar wel met vreemde munten kon worden betaald zij het tot een bedrag van maximaal twintig cent. Met deze beperking wilde de wetgever het gebruik van knappers, die immers veel meer vreemde muntstukken bevatten, ontmoedigen. Op 17 juni van datzelfde jaar volgde bij Algemene Maatregel van Bestuur de aanwijzing van de betreffende grensgemeenten en werd tevens een nieuwe omrekenkoers vastgesteld. Voor Belgische tweecentimes werd dat een $\frac{1}{2}$ Nederlandse cent – een halvering ten opzichte van de traditionele tarifiering.

In de jaren tot 1890 werden er veel meer bronzen munten aangemunt dan er ooit koperen exemplaren waren geslagen. Dit veronderstelt dat de regering een einde wilde maken aan het chronische tekort aan kleingeld. De nieuwe bronzen munten werden het eerst in de zuidelijke grensprovincies in circulatie gebracht. Ondanks alle inspanningen om de nieuwe munten snel en geruisloos in omloop te brengen, bleef in Limburg het gevoelde gebrek aan pasmunt bestaan. Daarnaast kan de industrialisering in Limburg, waarbij de traditionele agrarische economie en de ruilhandel geleidelijk werden vervangen door een stedelijke geldeconomie, een rol hebben gespeeld bij het voortduren van het tekort aan Nederlandse specie.

Achteraf beschouwd, lijkt de vervangingswet van 1877 de opmaat te zijn geweest voor het streven naar de definitieve beteugeling van de vreemde specie in het Nederlandse binnenlandse betalingsverkeer. De toen gecreëerde uitzonderingspositie voor de grensgemeenten zou echter nog een kwart eeuw problemen blijven opleveren. Vanuit juridisch oogpunt was de circulatie van vreemd geld niet langer een louter monetair en fiscaal vraagstuk, doordat het in de laatste twee decennia van de negentiende eeuw ook een rol zou gaan spelen bij de totstandkoming van de nieuwe arbeidswetgeving. Daarbij moest in een aantal gevallen een afweging worden gemaakt tussen de nationale economische belangen enerzijds en de regionale gebruiken anderzijds. Een extra complicerende factor was de ondertussen via wetgeving geïnstitutionaliseerde uitzonderingspositie van de Limburgse grensgemeenten, die algemene controle op de naleving van de arbeidswetgeving op het punt van de loonbetaling bemoeilijkte.

In verscheidene Europese landen was in het derde kwart van de negentiende eeuw bij wet geregeld dat loonbetaling diende te geschieden in munten of bankbiljetten om zo een einde te maken aan de gedwongen winkelnering.⁴⁵ Het bleef echter mogelijk dat los daarvan werkgevers hun werknemers vrije woning, boodschappen of medische zorg verstrekten. In Nederland bestond echter nog geen wettelijke regeling betreffende de loonbetaling, waardoor er nog allerlei misstanden voorkwamen. Loonbetaling was dan ook een van de aandachtspunten van de in 1887 ingestelde parlementaire enquêtecommissie, die een onderzoek instelde naar de arbeidsomstandigheden van mannen, vrouwen en kinderen in de Nederlandse industrie. Een van de gerapporteerde misstan-

⁴⁵ Zie bijvoorbeeld de Britse 'Truck Act' van 1831 en 1887 en de Duitse 'Gewerbe-Ordnung' van 1869 en 1883; P. Falkenburg, *Bijdrage tot de leer van het arbeidsloon* (Rotterdam 1890) 368.

den betrof loonbetaling in vreemde pasmunt tegen een ongunstige wisselkoers. In haar eindverslag deed deze onderzoekscommissie enkele aanbevelingen, waaronder een verbod om vaststelling of uitbetaling van arbeidslonen in vreemde munt.

De uitkomsten van het onderzoek leidden tot wetgeving die de arbeidsomstandigheden moest verbeteren. Al in 1889 diende de minister van Justitie een wetsontwerp in, dat beoogde arbeiders voortaan de vrije beschikking over hun verdiende loon te geven. Verder regelde dit wetsontwerp dat lonen in wettig Nederlands betaalmiddel moesten worden uitbetaald en dat arbeidslonen van 15 gulden of minder per week dienden te worden uitbetaald.⁴⁶ Sterke parlementaire oppositie dwong de Minister echter het wetsontwerp in te trekken.

Tabel 3: Lokale wisselkoersen in Limburg in 1898

Duitse mark	Gulden	Belgische frank	Gulden
5	3,00	5	2,40
2	1,20	2	0,96
1	0,60	1	0,48
0,5	0,30	0,5	0,24
0,10	0,06	0,10	0,05
0,05	0,03	0,05	0,025

Bron: ADNB 2.112.3/94/1

Zoals blijkt uit tabel 3 waren de Belgische koperen vijf en tien centimes overgevaardeerd ten opzichte van de zilveren frank bij een wisselkoers van 100 francs = 47,90 gulden. De wisselkoers van de Duitse munt was 100 mark was gelijk aan 59,06 gulden. Om die redenen was het moeilijk om de vijf- en de tien centimes uit te bannen, zolang er een kleine koerswinst te behalen viel.

Ondertussen was het Ministerie van Financiën ervan overtuigd geraakt, dat zonder de steun van de bevolking wettelijke maatregelen tegen vreemde munt weinig uithaalden. In de Memorie van Antwoord bij de Staatsbegroting voor 1892 kondigde Minister N.G. Pierson aan, dat de overheid zich tot taak stelde te zorgen voor een voldoende aanbod van Nederlandse munt. Verder zou zij er op toezien dat de kassen van de Rijksbetaalmeesters in de grensgemeenten beschikten over een voldoende hoeveelheid Nederlandse pasmunt en dat de betreffende ambtenaren tot taak hadden de omloop van dit geld waar mogelijk te bevorderen.

⁴⁶ Wetsontwerp Bepalingen tot waarborging van de vrije beschikking door werklieden over hun verdiende loon, *Handelingen Tweede Kamer, Bijlagen 1888-1889*, B 110. 1-2. Idem, Memorie van Toelichting, *ibid.* B 110.3. Idem, Voorlopig Verslag, *ibid.* 1889-1890, B. 116.

Pruisische thaler, 1860. Deze munt bleef ook na 1870 in omloop met de waarde van 3 (Reichs)mark.

Doppeltaler, 1843.

Munt ter waarde van 5 (Reichs)mark.

Uit: *Catalogus munthandelaar G. Hentzen, Amerongen, lijst 148-149.*

Mijnen en marken 1900-1914

Aan het begin van de twintigste eeuw was de Duitse mijnbouw een belangrijke oorzaak van de toestroom van vreemde munt in Limburg. Sinds de agrarische crisis vonden veel Limburgers een bestaan in de Duitse mijnen en deze grensarbeiders werden uitbetaald in Duits geld, geld dat vervolgens op Limburgs grondgebied werd uitgegeven.⁴⁷ Zo is bijvoorbeeld bekend, dat in een grensstad als Kerkrade in 1900 circa 4.000 marken per dag circuleerden.⁴⁸ Verder was het Duitse achterland een belangrijke exportmarkt voor Limburgse land- en tuin-

⁴⁷ In 1871 was door het Duitse Rijk de mark als de nieuwe nationale munteenheid geïntroduceerd. De mark werd gelijk gesteld aan 1/3 thaler.

⁴⁸ RAL 04.01 Provinciaal bestuur nr. 8413. Gedeputeerde Staten van Limburg aan de Tweede Kamer, 31 augustus 1900.

bouwproducten. De nieuwe Muntwet van 1901 bood de Nederlandse overheid opnieuw de mogelijkheid om de circulatie van vreemde munt in te dammen. Tijdens de parlementaire debatten toonden de volksvertegenwoordigers uit Limburg zich tegenstanders van een verbod op loonbetaling in vreemde munt, omdat zij meenden dat een dergelijk verbod een zware slag aan de Limburgse economie zou toebrengen. Zij vroegen dan ook om een speciale regeling.⁴⁹ In tegenstelling tot zijn voorgangers was de toenmalige minister van Financiën, oud-president van de Nederlandsche Bank, N.G. Pierson niet zonder meer bereid de Limburgse wensen in te willigen. In plaats daarvan wendde hij zich tot de directie van De Nederlandsche Bank voor advies. Volgens de bewindsman was de Bank, mede door haar landelijk kantorennet, beter toegerust om hem over de geldcirculatie inlichtingen te verschaffen dan zijn eigen ministerie.⁵⁰ Pierson wilde vooral weten of de uitzonderingsregel voor de grensgemeenten uit 1877 ertoe had geleid dat in deze grensgemeenten zich 'vergaarbakken van buitenlandsche pasmunt' hadden gevormd, van waaruit het buitenlandse geld zich verder over het land had verspreid. De bewindsman meende dat het besluit van 1877 de mogelijkheid bood om een aantal grensgemeenten waar het toegestaan was met buitenlandse munt te betalen, te beperken tot die grensgemeenten waarvan gebleken was 'de bedoelde faciliteit niet te kunnen missen'.

Naar aanleiding van het ministeriële verzoek liet de bankdirectie een onderzoek instellen naar de betaalgewoonten in Limburg. Daartoe legde zij acht voor-aanstaande Limburgers, waarvan verondersteld werd dat zij goed op de hoogte waren van de plaatselijke toestand, een lijst voor met vragen over de betaalgewoonten. Een van de uitkomsten van dit onderzoek was, dat de mate waarin buitenlands geld circuleerde van plaats tot plaats verschilde: In Maastricht ging meer Belgisch dan Duits geld rond, terwijl in Venlo of Vaals Duitse muntstukken de boventoon voerden. Verder kwam naar voren, dat in Limburg Nederlandse pasmunt nog altijd schaars was. Volgens de ondervraagden zouden de overgevaardeerde buitenlandse munten in Limburg blijven circuleren, zolang de bevolking bereid was ze te accepteren.⁵¹

Bij de Muntwet van 1901 (*Staatsblad* N° 132) werden alle betalingen in vreemde zilveren, nikkelen, bronzen en koperen munten verboden. Opnieuw werd bij wet voor bepaalde grensgemeenten een uitzondering gemaakt.⁵² Dat aantal grensge-

49 I.C.J.M. Jansen, 'Economische gevolgen van grenslijging vanuit het perspectief van het inkomen per hoofd van de bevolking' in: J.C.G.M. Jansen, red., *Economische betrekkingen in grensregio's in een industriële tijdperk 1750-1965* (Leeuwarden/Mechelen 1996) 195-219, aldaar 212.

50 ANDB 2.112.3/94/1 circulatie van vreemde munt in Nederland. Missive van de Minister van Financiën aan de directie van De Nederlandsche Bank, 26 november 1898, Kabinet N° 196. Opgenomen als brief 1036 in: J.G.S.J. van Maarseveen, *Briefwisseling van Nicolaas Gerard Pierson 1839-1909, III 1897-1909* (Amsterdam 1993).

51 ANDB 2.112.3/94/1 circulatie van vreemde munt in Nederland. Rapport 'Omloop van vreemde munt in Limburg', december 1898.

52 Besluit van den 24 stem December 1901 (*Staatsblad* N° 274). Zie *1e Verslag van den Controleur-Generaal bij 's Rijks Munt over 1902*, Bijlage 7 Wettelijke bepalingen betrekking hebbende op het Muntwezen in Nederland (z.p. 1903).

meenten werd echter in de daaropvolgende jaren – in overeenstemming met Piersoris opvattingen – geleidelijk teruggebracht. Ondertussen trachtte het ministerie van Financiën te achterhalen of er onder de Limburgse bevolking voldoende draagvlak bestond voor een totaal verbod op betalen in vreemde munt.⁵³

Uiteindelijk was het met ingang van 1 mei 1907 in heel Limburg betalingen in Belgisch geld niet langer toegestaan.⁵⁴ Een dergelijk verbod kwam er nog niet voor betalingen met Duits geld. Dagelijks stroomden grote hoeveelheden Duitse munten Limburg binnen in de vorm van loon, dat de Limburgse mijnwerkers op Limburgse bodem uitgaven. Dagelijks pendelden duizenden mijnwerkers tussen Limburg en het gebied rond de Worm, omdat in Duitsland de lonen hoger waren. Hetzelfde gold overigens ook voor de prijzen, maar omdat de grensarbeiders hun inkomen in eigen land uitgaven ondervonden ze hiervan geen nadelige effecten.⁵⁵

Een andere impuls voor de circulatie van Duitse marken was een tijd lang afkomstig van de opkomende mijnbouw in Limburg. Doordat er onvoldoende Nederlands wettig betaalmiddel in de mijnstreek rond Heerlen voor handen was, was het snel groeiend aantal mijnbedrijven niet in staat de lonen in wettig betaalmiddel uit te betalen en namen daarom hun toevlucht tot marken.⁵⁶ Toch zou hierin snel verandering komen. In het voorjaar van 1909 maakten de grote mijnen bekend dat zij overgingen tot loonbetaling in guldens. Ondertussen had de Nederlandsche Bank de aanvoer van guldens naar het gebied dusdanig vergroot, dat zij aan de wekelijkse vraag naar contant geld bestemd voor de loonbetalingen kon voldoen. Elke veertien dagen werd er uit Amsterdam meer dan 100.000 gulden naar de mijnstreek gezonden.

Tabel 4: Aantallen bankbiljetten en munten eens per 14 dagen naar de Limburgse mijnstreek verzonden ten behoeve van de loonbetalingen

Bedrijf	Bankbiljetten	Munten	Totaal
Heerleneer Bank		38.500	38.500
Staatsmijnen	10.000	8.000	18.000
Domaniale Mijn		36.000	36.000
Mijn Willem-Sophia	6.000	4.000	10.000
Totaal			102.500

Bron: ADNB 1.226/596/1

Zoals tabel 4 laat zien werden in 1909 in de mijnsector de arbeidslonen nog altijd hoofdzakelijk in muntstukken uitbetaald.⁵⁷ Verder is bekend dat het in deze tabel genoemde aantal van 10.000 bankbiljetten uitsluitend bestond uit briefjes van 10 gulden. Het aantal van 6000 bankbiljetten bestond uit coupures van 10 en 25 gulden.

⁵³ RAL, 0401 Provinciaal bestuur, nr. 8413.

⁵⁴ Koninklijk Besluit van 15 februari 1907 (*Staatsblad* N° 51).

⁵⁵ S. Gargas, 'Die Niederländische Auswanderung' in: *Economisch-Historisch Jaarboek*, XIV 1928 (Den Haag 1928) 179-281, met name 194-195.

⁵⁶ ADNB 1.226/596/1 correspondentenschap Heerlen; algemeen.

⁵⁷ ADNB 1.226/596/1 Directie van De Nederlandsche Bank aan de Agent te Maastricht, 5 maart 1909.

Ondanks het toereikende aanbod van guldens bleven er toch grote aantallen Duitse munten rondgaan. Om praktische reden gaf de Limburgse bevolking vaak de voorkeur aan Duits geld boven de gulden. Bovendien was het profijtelijk om guldens en rijksdaalders in marken om te wisselen omdat daarmee een koerswinst van twee procent te behalen viel. De groeiende vraag naar grote hoeveelheden guldens ten behoeve van onder meer loonbetalingen was mede een grond tot heropening van het correspondentenschap van de Nederlandsche Bank te Heerlen in 1910.

Ondanks de nieuwe verwisselingsfaciliteiten die het correspondentenschap bood aan de plaatselijke handel en industrie, bleef de geldcirculatie problematisch. Daarom besloot de Kamer van Koophandel te Heerlen in 1912 een onderzoek te laten instellen naar de circulatie van marken ter plaatse. De onderzoekscommissie rapporteerde dat er in de mijnstreek geen tekort aan Nederlands geld was, omdat de mijnen alleen al jaarlijks 1,5 miljoen guldens aan loon uitbetaalden. Het feit dat de gulden niettemin door de mark uit circulatie was verdreven, kon niet verklaard worden door de import van Duitse goederen ter waarde van ruim 0,5 miljoen guldens, noch uit de grensarbeid, maar uit de plaatselijke overwaardering van de mark. De reden voor de overwaardering was plaatselijke impopulariteit van het 'Hollandse' geld. Deze impopulariteit werd duidelijk aangetoond bij de lokale mijnwerkers, die het kleinste bankbiljet van 10 gulden weigerden, omdat ze meenden dat het te snel scheurde. Vrijwel onmiddellijk nadat zij hun loon hadden ontvangen, wisselden zij de eventueel ontvangen bankbiljetten in munten, bij voorkeur Duitse munten.⁵⁸ Volgens de bovengenoemde commissie was het mogelijk de Duitse munt te verdrijven wanneer een nieuw verbod op betalingen in Duits geld voor de hele provincie zou gelden.⁵⁹ Over deze aanbeveling werd later uitvoering in het parlement gediscussieerd, tijdens het Kamerdebat over de begroting voor 1914. Of een dergelijk verbod al dan niet een einde zou hebben gemaakt aan de circulatie van de mark in Limburg blijft onduidelijk, omdat de internationale politieke ontwikkelingen in augustus 1914 de normale economische verhoudingen in dit gebied verstoorden.

Conclusie

Deze reconstructie van de geldcirculatie in de Nederlandse provincie Limburg tussen 1839 en 1914 laat zien, dat gedurende meer dan een halve eeuw lang de Nederlandse overheid er niet in slaagde de geldcirculatie in de grensgebieden van Nederland te beheersen. Wetgeving met betrekking tot het weren van vreemde munt bleek ontoereikend zolang regionale economische verhoudingen en de plaatselijke mentaliteit hiervoor onvoldoende draagvlak boden. In 1839 had de Nederlandse regering bovendien besloten de bestaande situatie te bestendigen door het officieel toestaan van betalingen in franken en ze bovendien te accepteren bij belastingbetaling door de rijkskassen tegen een door haar

⁵⁸ Tot 1904 was het bankbiljet van 25 gulden de laagste denominatie.

⁵⁹ Gemeentechief Maastricht, KvK nr 42. Brief van Kamer van Koophandel te Heerlen, april 1912

vastgestelde, afwijkende koers. In overeenstemming met de liberale tijdsgeschiedenis, meende de toenmalige minister van Financiën dat de vreemde munt wel vanzelf uit Limburg zou verdwijnen. Maar zelfs de munthervormingen uit de jaren veertig van de negentiende eeuw slaagden er niet in een einde te maken aan de aanwezigheid van buitenlandse munten. Gedurende tientallen jaren nam de Nederlandse regering om politieke redenen nooit een ferm standpunt in tegenover de situatie in Limburg.

De aanwezigheid van vreemde munt werd gedeeltelijk veroorzaakt door de complexe politieke geschiedenis en door regionale oriëntatie, die van oudsher op de naburige Belgische en Duitse gebieden lag. Of de circulatie van vreemd geld het resultaat was van de economische verhoudingen dan wel van het aanhoudende tekort aan Nederlandse guldens is niet duidelijk, door het ontbreken van cijfermateriaal. In een tijd dat moderne financiële dienstverlening nog niet tot ontwikkeling was gekomen, waren in Limburg tussen 1847 en 1864 de twee Rijksbetaalkantoren de enige kanalen, waarlangs Nederlandse betaalmiddelen in circulatie kwamen. Op grond van de vele klachten over schaarste van wettig betaalmiddel mag worden geconcludeerd dat vóór de opening van het Agentschap van De Nederlandsche Bank te Maastricht het aanbod van guldens in deze provincie ontoereikend was. De afwezigheid van moderne communicatietechnologie, een gebrekkige infrastructuur en het ontbreken van statistische gegevens bemoeilijkten in de hier besproken periode de raming van de benodigde hoeveelheid geld in deze uithoek van Nederland.

In de tweede helft van de negentiende eeuw probeerden de Nederlandse autoriteiten het vreemde geld te weren. In 1877 trachtten zij het buitenlandse kopergeld voor eens en altijd van Nederlands grondgebied te verdrijven door alle kopergeld te vervangen door bronzen munten. Zij kozen daarbij echter de weg van de minste weerstand door in de grensgemeenten wel betalingen in vreemd kopergeld toe te staan. Tegen de eeuwwisseling wilde de toenmalige minister van Financiën hieraan definitief een einde maken. Ondertussen had zich in het gebied een mentaliteitsverandering voltrokken, waardoor de weerstand tegen een verbod op betaling in franken was afgenomen. Verder was België in economisch opzicht minder belangrijk geworden. Vanaf 1908 kwam er een einde aan het gedogen van de frank in Limburgse grensgemeenten. De rol van de frank was ondertussen al overgenomen door de mark. Dagelijks passeerden duizenden Limburgers de grens om te gaan werken in de Duitse industrie of mijnen. In Nederland klaagde in het begin van de twintigste eeuw de opkomende mijnsector over een gebrek aan guldens, vandaar dat verschillende werkgevers de lonen in Duitse munten uitbetaalden. Daar de omvang van de uit te keren loonsom en de frequentie relatief weinig schommelden, was het vrij snel mogelijk aan de gestegen vraag naar Nederlandse munten en bankbiljetten te voldoen. Ofschoon de mijnwerkers nu hun loon in wettig betaalmiddel ontvingen, gaven sommigen van hen toch de voorkeur aan Duits muntgeld uit gewoonte of vanwege te behalen koerswinsten. Dat neemt niet weg, dat aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog de vreemde munt op zijn retour was.